پژوهشنامه خراسان بزرگ

شماره ۳۵ تابستان ۱۳۹۸

No.35 Summer 2019

۳۶-۲۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۱/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۴/۱۰

فعالیت تجارت‌خانه‌های آلمانی در مشهد (۱۳۴۴-۱۳۲۲ق)

جلیل قصابی گزکوه: دانشجوی دکترای تاریخ ایران بعد از اسلام دانشگاه فردوسی مشهد (ghasabian60@gmail.com)

هادی وکیلی: دانشیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد

یوسف متولی حقیقی: استادیار گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی بجنورد (motavali.haghighi.yosef@gmail.com)

چکیده

روح اقتصادی آلمان در ایران تا سال‌های پایانی دورهٔ قاجار (۱۳٤٥-۱۳۲۲ق) توسط تجارت‌خانه‌ها نمایانگر بود. آلمانی‌ها با تأسیس تجارت‌خانه در بیشتر شهرهای ایران به‌ویژه مشهد، به دنبال یافتنِ بازاری جهت فروش کالاهای تولیدی کارخانه‌های آلمان بودند. مشهد به‌عنوان کرسی‌نشین ایالت خراسان در دوره قاجار از اهمیت به سزای اقتصادی و تجاری برخوردار بود؛ تا آنجا که می‌توان آن را به‌عنوان بارانداز بزرگی در شمال‌شرق ایران برای واردات و صادرات کالا به‌شمار آورد. با در نظر گرفتنِ ظرفیت ممتاز تجاری مشهد، برخی از تجار آلمانی به تأسیس تجارت‌خانه‌ها و شرکت‌های تجاری در این شهر اقدام کردند. هدف از پژوهش حاضر با تکیه‌بر روش توصیفی-تحلیلی، پاسخ به این پرسش است که کدام تجارت‌خانه‌های آلمانی به عرصهٔ تجارت مشهد از ۱۳۲۲ق تا ۱۳٤٥ق وارد گردیده و به تجارت کدام کالاها در مشهد پرداختند؟ باوجود کمبود منابع در این زمینه و مبتنی بر نگاهی جزئی‌نگر، یافته‌ها حاکی از آن است که مهم‌ترین تجارت‌خانه‌های آلمانی فعال در مشهد از ۱۳۲۲ق تا ۱۳٤٥ق تجارت‌خانه وانگهوس، لوی‌زالم، شرکت پتاگ، ای.گ. فاربن و هوفمان بودند که با بررسی موقعیتِ بازار مشهد، کالاهای خرازی، تزئینی و لوکس به مشهد وارد نموده و مواد خام را برای کارخانه‌ها و صنایع آلمان به این کشور صادر می‌کردند.

واژگان کلیدی: ایران، دوره قاجار، تجارت خارجی، مشهد، آلمان

Abstract

The economic spirit of Germany was represented by commercial firms until the last years of the Qajar period (1322-1345 AH). The Germans had tried to find a market in order to sell their products by establishing commercial firms in most of Iran's cities, especially in Mashhad. Mashhad, as the center of Khorasan province during the Qajar period, was one of the most important cities which had great economic and commercial importance. Therefore, it was considered as an important port in northeastern Iran for the import and export of goods. By taking the excellent commercial capacity of Mashhad into account, some German merchants established businesses and commercial firms in the city.

The purpose of this descriptive-analytical study is to answer the following question: Which German firms entered the field of trading in Mashhad from 1322 AH to 1345 AH and which goods were traded? Despite the lack of sources and a detailed view in the field, the findings indicate that the most significant German commercial firms which were operating in Mashhad from 1322 AH to 1345 AH were: Wangos trading, Louisville, Petag Company, IG. The commercial firms by examining the situation in the Mashhad's market, imported jade, decorative, and luxury goods to Mashhad and exported raw materials to German factories and industries.

Keywords: Iran, Qajar period, foreign trade, Mashhad, Germany

*نویسنده مسئول مکاتبات: هادی وکیلی (۰۵۱۳۸۸۰۵۲۹۷) (vakili@um.ac.ir)

مقدمه

آلمان به‌عنوان قدرت اقتصادی نوظهور در سدهٔ ۱۹ میلادی به دنبال اتخاذ سیاست گسترش مناطق نفوذ و سرزمین‌های مستعمراتی و مقابله با انگلستان و روسیه، درصدد ایجاد ارتباط با ایران به‌عنوان یکی از کشورهای بزرگ آسیایی بود. از سوی دیگر گروهی از رجال سیاسی ایران نیز برای ایجاد و تشدید تضاد سیاسی بین روسیه و انگلیس پای قدرت‌های مقتدر و نوظهور اقتصادی ازجمله آلمانِ نوبنیاد را به‌عنوان قدرتِ بی‌طرفِ سوم به عرصه سیاسی و اقتصادی ایران باز کردند. مناسبات سیاسی و اقتصادی ایران و آلمان، مبادلات تجارتی بین دو کشور را فزونی بخشید تا جایی که باوجود محدودیت وسایل حمل‌ونقل میان آلمان و ایران، تجارت دو کشور از اواسط دوره قاجار بیش از پیش فزونی گرفت. دولت آلمان نیز درصدد یافتنِ بازارهای تازه‌ای برای فروش کالاهای خود بود. بدین منظور گروهی از تجار آلمانی با تأسیس تجارت‌خانه و شرکت‌های تجاری در شهرهای مختلف ایران ازجمله مشهد، کالاهای ساختِ کارخانه‌های آلمان را جهت فروش در بازارهای ایران وارد کرده و بخشی از مواد خامِ مورد نیاز کارخانه‌های آلمان را از خراسان به‌ویژه شهر مشهد تهیه می‌کردند.

پیشینه پژوهش

با بررسی‌های انجام‌شده، تاکنون درباره فعالیت تجارت‌خانه‌های آلمانی ازجمله تجارت‌خانه وانگهوس[۱]، لوی‌زالم[۲]، شرکت پتاگ[۳]، ای.گ. فاربن[۴] و هوفمان[۵] در مشهدِ اواخر دوره قاجار (۱۳۴۵-۱۳۲۲ق) مطالعات دقیق و جزئی‌نگری صورت نگرفته است. در خلالِ پژوهش‌های که درباره مناسبات اقتصادی ایران و آلمان نوشته شده‌اند، تنها اشاراتی کوتاه به روابط سیاسی-اقتصادی ایران و آلمان شده است. چنانکه فاطمه پیرا در کتاب *روابط سیاسی-اقتصادی ایران و آلمان (بین دو جنگ جهانی)*، معصومه ارباب در کتاب *روابط ایران و آلمان در جنگ جهانی اول*، کتاب *گزیده اسناد روابط ایران و آلمان* به‌کوشش مینا ظهیرنژاد و علی نجف‌زاده در کتاب *کنسولگری‌ها، مستخدمان و مستشاران خارجی در مشهد* آگاهی‌های محدودی درباره فعالیت تجاری آلمانی‌ها در مشهد ارائه داده‌اند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با توجه به کمبود منابع موجود با تکیه‌بر روش توصیفی بر پایه منابع کتابخانه‌ای و اسناد اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه (استادوخ) و توجه بر رویکرد تحلیلی در پی شناسایی و بررسی فعالیت تجارتخانه‌های آلمان در بازه زمانی ۱۳۴۵-۱۳۲۲ق می‌باشد. بدین معنی که برخی از اسناد توسط سفارت آلمان در ایران و برخی دیگر به‌وسیله وزارت خارجه ایران، کارگزاری خراسان و برخی تجار و مستشاران تجاری آلمانی تهیه شده است. این اسناد شامل نامه‌های شخصی و نامه‌های رسمی و بعضاً مهردارِ مبادله شده بین وزارت خارجه ایران با سفارت آلمان و کارگزاری خارجه در ایالت خراسان می‌باشد. از این‌رو، در ابتدا به‌صورت گذرا به مناسبات اقتصادی ایران و آلمان از ۱۳۲۲ق تا ۱۳۴۵ق اشاره و سپس مهم‌ترین موضوعات اثرگذار بر فعالیت تجارتخانه‌های آلمانی در مشهد که شامل عوامل مؤثر بر گسترش روابط اقتصادی ایران و آلمان، مشکلات تجار و تجارت‌خانه‌های آلمان در مشهد، صادرات و واردات تجارتخانه‌های آلمانی به مشهد، پرداخته می‌شود.

مناسبات اقتصادی ایران و آلمان (۱۳۴۴-۱۳۲۲ق)

تا دهه‌های پایانی قرن ۱۹ میلادی کوشش چندانی برای برقراری روابط سیاسی و اقتصادی ایران با آلمان به وجود نیامد و ازآنجاکه دولت روسیه با نفوذ اقتصادی آلمان در ایران مخالف بود (انتنر، ۱۳۶۹: ۱۱۸) و تمایل نداشت ایران همچون عثمانی به متحدی برای آلمان تبدیل شود، روابط آلمان با ایران عملاً با رکود مواجه بود (اسپرینگ‌رایس، ۱۳۷۵: ۵۵). از نظر برخی سیاستمدارن آلمانی برقراری روابط با روسیه مهم‌تر از آن بود که به خاطرِ ایران، خدشه‌ای در آن به وجود آید. بر این اساس تا سال ۱۳۱۶ق/۱۸۹۸م تغییر چندانی در روابط میان آلمان و ایران رخ نداد تا جایی که دولت

1. Robert Wangous
2. Louis Zoulm
3. A.G.Petag.
4. E.G. Farben
5. Karl Ferdinand Hoffmann.

آلمان در سال ۱۳۱۶ق/۱۸۹۸م حاضر نشد به درخواست ایران دربارهٔ اعطای وام پاسخ مثبت دهد (گزیده اسناد روابط سیاسی ایران و آلمان، ۱۳۴۶: ۱۲۶). به نظر می‌رسد دولت آلمان برای جلوگیری از ابهام‌های سیاسی مبنی بر اینکه آلمان در ایران اهداف اقتصادی دنبال می‌کند و نه اهداف سیاسی، وام به ایران پرداخت نکرد (مارتین، ۱۳۶۸: ۱۷۷)، اما تمایل داشت روابط تجاری خود را با صدور کالا و سرمایه به ایران ارتقاء بخشد (فشاهی، ۱۳۶۰: ۱۰۶). در این میان، آلمان کمی بعد از روسیه و انگلیس به‌عنوان یک رقیبِ بالقوه در اواخر دوره قاجار در افق سیاست ایران نمایان شد (لنچافسکی، ۱۳۵۱: ۱۷۹). آلمانی‌ها «که تازه سری بلند کرده بودند» (عین‌السلطنه، ۱۳۷۷: ۲۱۰۱/۳) مصرانه می‌کوشیدند تا در ایران جایی برای خود دست‌وپا کنند. آن‌ها برای نیل بدین منظور اولین قدم را در زمینه اقتصادی برداشتند و چندین موسسه بازرگانی و شرکت تجاری در ایران تأسیس کردند (لنزوسکی، ۱۳۵۶: ۱۶۸؛ وین، ۱۳۹۷: ۲۰۸). بعد از جنگ اول جهانی، آلمانی‌ها برنامه‌های خود را در چند محور در ایران پیش بردند: ۱. باز کردن راهی از طریق تسلط بر تشکیلات حمل‌ونقلِ ایران، ۲. به کار انداختنِ سرمایه در ایران و سرازیر کردنِ سیل اجناس آلمانی بعد از تسلط بر تشکیلات حمل‌ونقلِ ایران، ۳. کسب نفوذ سیاسی پس از به چنگ آوردنِ موقعیت اقتصادی، ۴. جذب ایران در حوزه نظامی به سودِ آلمان (لنزوسکی، ۱۳۵۶: ۱۷۳).

رشد اقتصادی آلمان که مرهون پیشرفت صنعتی جدید بود این دولت را متوجه این واقعیت ساخت که برای فروش کالاهای صنعتی‌اش و دست‌یازی به مواد خام، احتیاج به بازارهای جدید دارد (محمود، ۱۳۶۱: ۱۰۸/۶). بااینکه دولت آلمان در ابتدا اهداف سیاسی‌اش را در ایران انکار می‌کرد، اما دیری نپایید که به چنان نفوذ معنوی دست‌یافت که در سال‌های ۱۳۳۶-۱۳۳۲ق/ ۱۹۱۸-۱۹۱۴م می‌رفت، ایران را در جبهه خویش قرار دهد (دستره، ۱۳۶۳: ۲۰-۱۹) و اگر دخالت‌های روسیه در مسدود کردنِ راه‌های تجاری آلمان به ایران نبود و اجازه عبور کالاهای آلمانی از راه روسیه به ایران داده می‌شد (گروته، ۱۳۶۹: ۲۷۲)، آلمان‌ها می‌توانستند در تجارت با ایران موفقیت‌های چشمگیری که به نفع هردو کشور بود، به دست آورند، زیرا کالاهای آلمان برای ایرانیان گذشته از ارزان بودن به‌اندازه تولیدات روسی و انگلیسی، مرغوبیت داشت (مارتین، ۱۳۶۸: ۲۸۵؛ محمود، ۱۳۶۱: ۹۵/۶). از سوی دیگر، برخی از سیاست‌گذاران ایران با نزدیک شدنِ به آلمان (فشاهی، ۱۳۶۰: ۱۰۵) تلاش می‌کردند در برابر نفوذ مقتدرانهٔ روسیه و انگلیس تعادلی به وجود آورند. اگرچه اقدام برخی دولتمردان ایران در به‌کار انداختن سرمایه آلمان در ایران از نظر روسیه عملی خصمانه بود (آدمیت، ۱۳۸۷: ۸۶/۲) و روس‌ها با هر اقدام اقتصادی آلمان مبنی بر اتصال ایران به شبکهٔ ارتباط اقتصادی مخالفت می‌کردند (مارتین، ۱۳۶۸: ۱۱۲). باوجود این، مراودات در سطح دیپلماتیک این‌بار از جانب ایران در پاییز ۱۳۳۲ق/۱۹۱۴م شروع شد و توجه آلمانی‌ها را نسبت به منافعشان در ایران جلب کرد، موضوعی که تا آن زمان نقشی در ملاحظات استراتژیکی آلمان در شرق بازی نکرده بود (باست، ۱۳۷۷: ۲۸). به‌هرحال، آلمان‌ها سیاست توسعه روابط بازرگانی با ایران را بدون توجه به عکس‌العمل روس‌ها آغاز کردند.

عوامل مؤثر بر گسترش روابط اقتصادی ایران و آلمان

مناسبات اقتصادی ایران و آلمان متأثر از عوامل متعددی بود. آشنایی تجار ایران با محصولات آلمانی پیش از جنگ اول جهانی و اشتهار محصولات این کشور در بازار ایران و همدلی آلمانی‌ها در هنگامهٔ جنگ با مردم و دولت ایران، نقش مؤثری در سیاست‌های اقتصادی آلمان در ایران داشت. دولت آلمان به‌منظور نفوذ و تسلط بر ایران برای مقابله با روسیه و انگلیس از روحیه ضد انگلیسی و ضد روسی مردمِ ایران به نفع خود استفاده کرد (وین، ۱۳۹۷: ۲۰۷). البته، عوام‌فریبی آلمان‌ها تا آنجا پیش رفت که گویا آلمان می‌خواهد جهت خلاصی از نفوذ روسیه و انگلیس به ایران مدد رساند (ایوانف، ۱۳۵۹: ۲۶). همچنین، دولت آلمان از حُسن روابط خود با دولت شوروی در جهت استفاده از راه‌های ترانزیتی در شمال ایران بهره می‌برد تا مانع از ایجاد مشکلات بازرگانی توسط سیستم انحصارطلبانهٔ شوروی در مناطق شمالی ایران گردد (پیرا، ۱۳۷۹: ۲۰۹-۲۰۸). موفقیت آلمان‌ها در پیشبرد مقاصد اقتصادی در این مقطع زمانی به حدی بود که این دولت توانست از ۱۳۳۲ق/۱۹۱۴م به بعد در تجارت خارجی ایران پس از روسیه و انگلیس مقام سوم را به دست آورد و در

بسیاری از شهرهای ایران تجارت‌خانه و شرکت‌های تجاری دایر کند (ایوانف، ۱۳۵۹: ۲۵).

افزون بر این، دیپلمات‌های آلمانی در گسترش مناسبات اقتصادی آلمان و ایران نقش مهمی داشتند. آن‌ها در ابتدا می‌کوشیدند تا حوزه بازرگانی آلمان را در آسیا و به‌ویژه ایران گسترش دهند و در همان حال رقابت سیاسی روسیه و انگلستان را در سرتاسر آسیا تشدید کنند. طراحان سیاست خارجی آلمان، در آغاز جنگ اول جهانی، ایران را عمدتاً به چشم یک مقر دیدبانی می‌نگریستند که از آنجا فعالیت رقبای آلمان یعنی فرانسه، روسیه و انگلستان را زیر نظر بگیرند (هاردینگ،۱۳۷۰: ۱۸۴). دولت آلمان، بازرگانانی سیاست‌ورز برای کار در مشرق زمین تربیت کرد و به مناطقی معین در آسیا که قرار بود در آنجا فعالیت بازرگانی داشته باشند، اعزام می‌کرد. این افراد رفتار بومیان منطقه را مورد مطالعه قرار می‌دادند تا با نحوه زندگی و نیازهای آنان آشنا شوند و گزارش‌هایی از مشاهدات خود تهیه کنند. بر اساس این گزارش‌ها، تولیدکنندگان آلمانی به تولید کالا برای بازارهای مختلف می‌پرداختند (لندور، ۱۳۸۸: ۱۴۱). دولت آلمان همچنین به شرکت‌هایی که برای تجارت در ایران ساماندهی می‌شدند، کمک‌های مالی عرضه می‌کرد و آن شرکت‌ها را تشویق می‌نمود تا عملیات بازرگانی را در سرتاسر ایران گسترش دهند (وین، ۱۳۹۷: ۲۰۸).

سیاحان آلمانی نیز با در اختیار قرار دادنِ مشاهدات و گزارش‌های خود به بازرگانان آلمانی در توسعه مناسبات اقتصادی آلمان و ایران اهتمام داشتند. برای نمونه هوگو گروته، جهانگرد و مردم‌شناس آلمانی که باهدف مطالعات جغرافیایی، اقتصادی و تجاری در ۱۳۲۵ق/۱۹۰۷م به ایران آمده بود به بازرگانان آلمانی توصیه کرد در صادرات به ایران تنوع کالا را در نظر داشته باشند، چراکه وقتی امکان تبلیغ از طریق مطبوعات نبود، بهترین راه در شناساندن تولیدات آلمانی، تنوع در کمیت و کیفیت کالاهای صادراتی به ایران بود. او همچنین یادآور شده است که باید تجار آلمانی در نظر داشته باشند ایرانیان از حیث ذوق و سلیقه و عادت، افرادی محافظه‌کارند. اگر محصولی یک‌بار مورد پسندشان قرار گرفت، دیگر هیچ قدرتی در دنیا نمی‌تواند آن‌ها را وادار نماید نوع دیگر یا مارک دیگر یا همان محصول را از کشوری دیگر خریداری کنند. مسئله دیگری که بازرگانان آلمانی باید به آن توجه داشته باشند، موضوع «جفت بودنِ» اجناس است، چون‌که ایرانیان به جفت بودنِ جنس فوق‌العاده اهمیت می‌دهند (گروته، ۱۳۶۹: ۱۸۵-۱۸۴). این آگاهی‌ها سبب شده بود تا ایران از منظر برخی تجار آلمانی به‌عنوان یک بازار مطلوب جهت فروش تولیدات کشورشان به‌شمار آید. برای همین منظور برخی از تجار آلمانی در ۱۳۰۲ش از سفارت ایران در برلن درخواست کردند تا وزارت تجارت ایران، آدرس و اسامی تجارت‌خانه‌های مهم و مشهور ایران را برای داد و ستد کالاهای ایرانی با محصولات آلمان در اختیار آن‌ها قرار دهد (استادوخ: ۹، ۱۲-۲۲- ۳۶-۱۳۰۲ش).

در این برهه، مستشاران تجاری آلمان که برای یافتنِ بازارهای مصرفی و فروش منسوجات خود به ایران آمدوشد داشتند، مشهد را به‌عنوان یکی از مراکز جذاب برای تأسیس تجارت‌خانه، سرمایه‌گذاری و فروش کالاهای دولت متبوعشان در نظر گرفتند. آلمان‌ها که به دنبال مسیر تجارتی شمال به جنوب ایران بودند، مسیو کورت یونگ مستشار تجاری را از استانبول به ایران اعزام کردند تا از مسیر مشهد و طبس به یزد و از آنجا مسیر کرمان، بم و بندرعباس را بررسی کند (استادوخ: ۵۰-۹/۲-۳-۱۳۲۵ق). مسیو کورت یونگ در شعبان ۱۳۲۵/ دسامبر ۱۹۰۷ برای کسب اطلاعات تجارتی، سفر شش‌ماهه‌ای را از استانبول به ایران آغاز کرد. وی در این مسافرت از طریق شهرهای باطوم، تفلیس، باکو و عشق‌آباد داخل خاک ایران شد و از آنجا به شهرهای شیروان، قوچان، مشهد، قائن، بیرجند، یزد، کرمان، بم، بندرعباس، بندرلنگه، بندر بوشهر و شیراز رفت. وی سپس از شیراز به بوشهر، محمره، بصره و بغداد، عزیمت کرد و از بغداد به کرمانشاه، همدان، اصفهان، سلطان‌آباد، کاشان، قم، تهران، قزوین، تبریز و خوی مسافرت کرد و از راه بایزید و ارزروم به‌طرف طرابوزان عزیمت نمود. پیش از این سفارت آلمان در نامه‌ای از وزارت خارجه ایران درخواست کرد به حکام ولایات سفارش کند تا مسیو یونگ، به سهولت و سلامت مسیر مسافرت را به انجام برساند (استادوخ: ۱۱۸- ۹/۳- ۳-۱۳۲۵ق). علاءالسلطنه، وزیر خارجه ایران نیز در این راستا، سفارش‌نامه عمومی به حکام ایالت‌ها و مأمورین ارسال کرد (استادوخ: ۱۱۹-۹/۳-۳-۱۳۲۵ق). وی به رکن‌الدوله، والی خراسان،

نوشت: «صاحب‌منصب سفارت آلمان به خراسان داخل [می‌شود]، فوراً به حکومت قوچان تلگراف شود در عرض راه همه‌جا ملزومات آسایش و امنیت مسافرت ایشان فراهم دارند و به‌علاوه در ورود مشهد همه قسم اسباب آسایش مسافرت ایشان را به هر طرف که خیال عزیمت نمایند فراهم شود» (استادوخ:۱۱۷-۳/۹-۳-۱۳۲۵ق). بر اساس مکتوب سفارت آلمان به وزارت خارجه ایران در ۱۲ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ق/۱۴ آوریل ۱۹۰۰م مسیو یونگ سفر خود را در بخش‌های شرقی و جنوبی ایران تمام کرده است (استادوخ: ۲۷-۱-۴-۱۳۲۶ق).

Kaiserlich
Deutsche Gesandtschaft
für Persien.

KAISERLICH DEUTSCHE ... GESANDTSCHAFT IN PERSIEN

نامه سفارت آلمان به وزارت خارجه ایران درباره مسیو یونگ مستشار تجاری آلمان (استادوخ: ۱۱۸-۳/۹-۳-۱۳۲۵ق).

افزون بر این شخص، دکتر پوزین[1] آلمانی نماینده شرکت فابریک (لوسیس-برونیک) در صفر ۱۳۳۲ق/۱۹۱٤م از طریق انزلی به رشت، قزوین و از آنجا به همدان، اصفهان، شیراز، کرمانشاه، عراق و تهران مسافرت کرد و از تهران عازم مشهد شد. وی مسیر تهران به مشهد را با اتومبیل طی کرد. او اولین فردی است که مردم خراسان را با هیکل و شمایل اتومبیل آشنا نمود. دکتر پوزین در مسیر تهران به مشهد، راه شریف‌آباد تا مشهد را که تازه تعمیر شده بود به راهی صاف و قابل‌تحسین در ایران تعبیر می‌کند. دکتر پوزین بعد از یک ماه توقف در مشهد از مسیر تربت و طبس به کرمان رفت و از آنجا از طریق یزد و اصفهان عازم بغداد شد (نوبهار، ۱۳۳۲: س۲، ش٦: ٤). بااینکه مأموریت دکتر پوزین در ایران ارتباط مستقیم با برنامه‌های دولت آلمان در جنگ اول جهانی داشت (نجف‌زاده، ۱۳۹٤: ٦٧٤) اهمیت مسئله تجارت در رویکردهای دولت آلمان در ایران به‌ویژه مشهد در رقابت تجاری با روسیه و انگلیس قابل بحث است. چراکه دکتر پوزین و سایر سیاحان و جهانگردان آلمانی در ورود به ایران به بررسی راه‌ها، شیوه زندگی، علایق و خواست‌های مردم توجه می‌کردند و در گزارش‌های خود به آن می‌پرداختند.

مشکلات تجار و تجارت‌خانه‌های آلمانی در مشهد

افزایش نفوذ و حضور نیروهای آلمانی در ایران که تهدیدی برای انگلیس و روسیه محسوب می‌شد (دیکسون، ۱۳۹۲: ۳۷) با مخالفت و کارشکنی آن دولت‌ها همراه بود. انگلیسی‌ها برای آنکه تجارت آلمان را با ایران کاهش دهند از هر وسیله‌ای بهره می‌گرفتند (کشف‌تلبیس، ۱۳۳٦: ٤٦). اظهارات اسپرینگ‌رایس، سفیر انگلیس در ایران که مؤید افزایش نفوذ آلمانی‌ها در ایران است از دولتمردان انگلیس می‌خواهد برای جلوگیری از افزایش نفوذ آلمان در ایران چاره‌ای بیندیشند. او در این‌باره با اظهارنظری معطوف به آینده آورده است: «در سال‌های آینده آلمان‌ها ممکن است جای ما انگلیسی‌ها را بگیرند و نفوذ و پرستیژشان بر تمام دولت‌های دیگر بچربد» (اسپرینگ‌رایس، ۱۳۷۵: ۱۵۵). روس‌ها نیز از ورود آلمان به صحنه سیاست و اقتصاد ایران جلوگیری می‌کردند (همان: ٥٥). در این باره، دابیژا[2]، سرکنسول روسیه در مشهد، در ۱۳۳۰ق/۱۹۱۱م نسبت به افزایش قدرت اقتصادی آلمان در مشهد به دولت روسیه پیشنهاد کرد، برای بسته‌های حاوی کالاهای بازرگانی آلمان، گمرک خاصی در نظر بگیرند (انتنر، ۱۳٦۹: ۱۱۸) تا از این طریق مانع از ورود کالاهای آلمانی به بازار ایران در مشهد شوند.

حضور گسترده اتباع آلمانی در ایران که مؤید افزایش قدرت اقتصادی و سیاسی آلمان در اواخر دوره قاجار در ایران است، تجارت‌خانه‌های آلمانی را با مشکلاتی در خراسان به‌ویژه در مشهد مواجه کرد. با شروع جنگ اول جهانی، حضور نیروهای متخاصم در ایران و از آن میان خراسان و مشهد افزایش یافت و این در شرایطی بود که «خراسان در آتش قحطی و ناامنی مشغول سوختن بود» (شرق‌ایران، ۱۳۳٦: س۳، ش۷: ۱). حضور نیروهای نظامی روسی و انگلیسی در مسیر راه‌های منتهی به مشهد و نیز افزایش فعالیت سارقان و راهزنان داخلی باعث مسدود شدنِ راه‌های تجاری این شهر شده بود (چمن، ۱۳۳۵: س۲، ش۳٦: ۱). همچنین، حضور نیروهای آلمانی در خراسان و تعقیب آن‌ها توسط نظامیان روس باعث افزایش وحشت و ناامنی گردیده بود (رعد، ۱۳۳۳: س٦، ش۱٦۷: ۱). حضور برخی از تجار آلمانی در خراسان با مخالفت‌های آشکار روس‌ها همراه بود. نظامیان روسی در شهرهای خراسان به دستگیری، توقیف و بعضاً قتل برخی از تجار آلمانی می‌پرداختند. برای نمونه دو تاجر آلمانی به نام والتر آگِر[3] در مشهد و اِرِد والری[4] مدیر تجارت‌خانه زرقاقُن در تربت (حیدریه) دستگیر و در کنسولگری روس توقیف شدند. سفارت آلمان از وزارت خارجه ایران خواستار رفع توقیف تجار آلمانی شد (استادوخ: ۳- ۷۳- ٦٦- ۱۳۳۳ق). والتر آگِر از طرف فن کاردروف، وزیر مختار آلمان در ایران برای همکاری آلمان و ایران به مشهد اعزام شده‌بود (ارباب، ۱۳۸۳: ۱۱۷). محتشم‌السلطنه، وزیر خارجه ایران، در نامه‌ای به سفارت روسیه به اقدامات مأمورین آن دولت اعتراض کرد (استادوخ: ۸-۷۳-٦٦-۱۳۳۳ق)، بااین‌حال مکاتبات و مذاکرات با

1. Pawesin
2. Dobizah
3. Walter Egar
4.Ered Valri

سفارت روسیه باعث آزادی اتباع آلمان نشد. معززالدوله، کارگزار مشهد نیز اقداماتی جهتِ آزادی مسیو آگِر، رئیس تجارت‌خانه زرقاقن و مسیو وُلف[1] برادر او در مشهد انجام داد که ثمربخش نبود (استادوخ: ۲۰-۷۳-٦٦-۱۳۳۳ق). تجار خراسان نسبت به توقیف هم‌صنفان خود یعنی تجار آلمانی توسط قشون روسیه به وزارت خارجه ایران اعتراض کردند که: «مسیو آگِر و مسیو ولف آلمانی سال‌ها در آن صفحات متوقف بودند و تاکنون در امور سیاسی دخالتی نداشتند. به‌علاوه چون اغلب تجار خراسان با این دو نفر طرفِ مساعدت کلی امتعه هستند از توقیف آن‌ها ضرر فوق‌العاده به تجار وارد آمده و ممکن است موجب ورشکستگی آن‌ها گردد» (استادوخ: ۱۳-۷۳-٦٦-۱۳۳۳ق). این تجار در نامۀ خود اضافه کردند که لازم است، به وزارت خارجه روسیه یادآوری نمایید، خسارتی که از این توقیفِ بی‌جهت به تجار ایرانی وارد می‌گردد بر عهده دولت روسیه خواهد بود (استادوخ: ۱۳-۷۳-٦٦-۱۳۳۳ق). سرانجام اداره قشون روسیه، مسیو وُلف و آگِر را تحت‌الحفظ از مشهد به عشق‌آباد فرستادند (استادوخ: ۲۰-۷۳-٦٦-۱۳۳۳ق). با پایان جنگ اول جهانی و سپس قدرت‌یابی رضاشاه، مناسبات اقتصادی ایران و آلمان افقِ روشن‌تری پیدا کرد؛ به‌گونه‌ای که در دوره حکومت رضاشاه، متخصصین فنی و صنعتی بسیاری در زمینه معادن و راه‌اندازی کارخانه‌های مختلف به ایران و از آن میان شهر مشهد آمدند. از مهم‌ترین اقدامات اقتصادی مهندسان آلمانی در مشهد می‌توان به تأسیس و نوسازی کارخانه‌های آرد و ماکارونی‌سازی (۱۳۰۵ش)، توتون و سیگارت‌سازی (۱۳۰۷ش)، چرم‌سازی (۱۳۱۰ش) روغن‌کشی (۱۳۱۲ش)، کش‌بافی و جوراب‌بافی (۱۳۱۲ش) اشاره کرد (پیرا، ۱۳۷۹: ۱۹۹-۱۹۸).

صادرات و واردات تجارت‌خانه‌های آلمانی به مشهد

صادرات ایران به آلمان را بیشتر مواد خام، محصولات کشاورزی و بخش کوچکی از صنایع تولیدی ایران مانند پشم و روده گوسفند، گندم، میوه، کشمش و قالی تشکیل می‌داد (کُرّاسة المعی، ۱۳۱۲: ۱۵۰۸/۳؛ لنچافسکی، ۱۳۵۱: ۱۹٤). بخشی از این اقلام صادراتی در مشهد تولید می‌شد و هرساله مقدار متنعابهی از روده (استادوخ: ۳٦-۲۲-۱۸-۱۳۲۲ق) پوست، پشم، پنبه (استادوخ: ٦۲-۹/۲-۳-۱۳۲۵ق)، قالی و قالیچه (استادوخ: ۲۵-۱۸-٤-۱۳۳۳ق)، گندم و جو (میراحمدی، ۱۳٦٦: ۷۳) و سایر امتعه از مشهد به آلمان و سایر کشورهای اروپایی و امریکا توسط تجارت‌خانه‌های آلمانی صادر می‌گردید. علاوه بر تجارت‌خانه‌های آلمانی که کالاهای مورد نیاز اروپا را از مشهد صادر می‌کردند، برخی از تجار مشهد ازجمله حاج علی آقا درّودی (میرزاصالح، ۱۳٦٦: ٤۳) و حاج محمدتقی ملک‌التجارِ خراسان مناسبات تجاری بین مشهد و آلمان را از طریق باجگیران به روسیه و برلن (استادوخ: ۲۷-۱۳-٤٤-۱۳۰۲ش) انجام می‌دادند. کالاهای وارداتی تجار آلمانی به مشهد بیشتر جنبه خرازی، تزئینی و لوکس داشت (فکر آزاد، ذیحجه ۱۳٤۰: س۱، ش۱۳: ۱) و شامل اقلامی چون: بلورجات، شیشه، پارچه‌های پشمی، قاشق، کارد، شکر (کرزن، ۱۳٦۲: ٦٦۷/۲)، صفحه گرامافون، ساز، ساز دستی، قوری، نعلبکی، استکان، قنددان، گلاب‌پاش، شیرینی‌خوری، چای‌دان، چرخ‌خیاطی، سیم، قرقره سیم، سبد دستی، شمعدان، صندلی، دفتر، چسب، خطکش، مداد، مدادپاک‌کن، کاغذ، مرکب، مرکب کوپیه، کارت‌پستال، شیشه عینک، توتون، قوطی سیگار، جاسیگاری، آیینه، بادبزن، سنجاق، کیف، طوق دوچرخه، زنگ دوچرخه، لاستیک دوچرخه، زین دوچرخه، توپ‌بازی، بنزین، روغن چراغ، متر فلزی، تراز و انواع البسه می‌شد (استادوخ: ۲۹/۱، ۲۹-٦-٦٦-۱۳۳۸ق؛ کُرّاسة المعی، ۱۳۱۲: ۱۵۰۸/۳؛ لنچافسکی، ۱۳۵۱: ۱۹٤).

تجارت‌خانه‌های آلمانی در مشهد

تجارت‌خانه‌های آلمانی در مشهد در حوزه‌های مختلف فعالیت داشتند. برخی از تجارت‌خانه‌ها مانند تجارت‌خانه هوفمان کالاهای تولیدی کارخانه‌های آلمان را به مشهد وارد می‌کرد. برخی دیگر ازجمله شرکت فرش پتاگ در حوزه صنعت تولیدی فرش وارد شده بود که صادرات آن را نیز انجام می‌داد. برخی از تجارت‌خانه‌ها نیز دیگر محصولات

1. Volff

ایرانی مانند روده، پوست، پشم، پنبه، گندم و جو را از مشهد به آلمان و سایر کشورهای اروپایی و امریکا صادر می‌کردند.

شرکت فرش پتاگ[1]

در اواخر دوره قاجار، واپسین گروه از سرمایه‌گذاران و بازرگانان خارجی که به سرمایه‌گذاری در صنعت فرش ایران علاقه‌مند شدند، آلمانی‌ها بودند. سرمایه‌گذاری آلمان‌ها در صنعت فرش ایران با «شرکت فرش ایران» موسوم به «پتاگ» آغاز شد (ملائی و اتحادیه، ۱۳۹۷: ۸۶). مرکز اصلی شرکت فرش پتاگ در برلن بود. این شرکت که مورد حمایت یارانه‌های دولت آلمان بود (وین، ۱۳۹۷: ۲۰۸)، شعبه‌های نمایندگی در شهرهای سلطان‌آباد، همدان، کرمان، مشهد و تبریز دایر کرد (میراحمدی، ۱۳۶٦: ۷۳-۷۱). دولت آلمان قبل از جنگ اول جهانی هرساله در حدود ۱۰ میلیون مارک، قالی ایران خریداری می‌کرد و با تأسیس شرکت فرش پتاگ از واسطه‌های خارجی بی‌نیاز شد (لنچافسکی، ۱۳۵۱: ۱۸۰؛ لیتن، ۱۳٦۷: ۱۵٦-۱۵۵). عملیات تجاری شرکت فرش پتاگ شامل عقد قراردادِ کنترات با بافندگان محلی و ایجاد کارگاه‌های قالی‌بافی، صادرات فرش به اروپا و امریکا (استادوخ: ۲۵-۱۸-٤-۱۳۳۳ق) و واردات نیلِ مورد احتیاج صنعت فرش ایران از آلمان بود (استادوخ: ۸-۱۱-۳۳-۱۳۳۸ق). شرکت فرش پتاگ یک کارگاه پشم‌ریسی و رنگرزی (ملائی و اتحادیه، ۱۳۹۷: ۸٦) نیز در کنار کارگاه‌های قالی‌بافی داشت. بنابراین، فعالیت شرکت فرش پتاگ که در مشهد شعبه‌ای دایر کرده بود، چند وجه داشت. شرکت مزبور، با قالی‌بافان جهت تولید قالی قرارداد می‌بست و سعی می‌کرد طرح‌ها و رنگ‌های مورد نظر شرکت را در قالی‌های تولیدی استفاده کند. از سویی دیگر قالی‌های تولیدی در کارگاه‌های قالی‌بافی مشهد را به‌طور مستقیم به اروپا و امریکا صادر می‌نمود.

شرکت ای.گ.فاربن[2]

شرکت ای.گ. فاربن در حوزه رنگرزی فرش در ایران فعالیت داشت. بنا بر گزارش ناظران، در زمان جنگ اول جهانی، صنعت فرش ایران را شرکت آلمانی ای.گ.فاربن به تحرک درآورده بود. شعبه‌ای از شرکت ای.گ.فاربن برای فروش مواد رنگرزی در مشهد دایر شده بود و نمونه‌های آن را به‌طور رایگان میان رنگرزان مشهد تقسیم می‌کرد. مواد مزبور از قرمزدانه، پوست گردو، پوست انار و دیگر مواد رنگ کنندهٔ گیاهی سنتی بسیار ارزان‌تر و مؤثرتر بود. به نظر می‌رسد فعالیت شرکت آلمانی ای.گ.فاربن با موفقیت همراه نبوده است، چراکه پس از مدت کوتاهی قالی‌بافان مشهدی به رنگ‌های طبیعی محصولِ هند روی آوردند (وین، ۱۳۸۳: ۲۷۸).

شرکت اونداچ برمن[3]

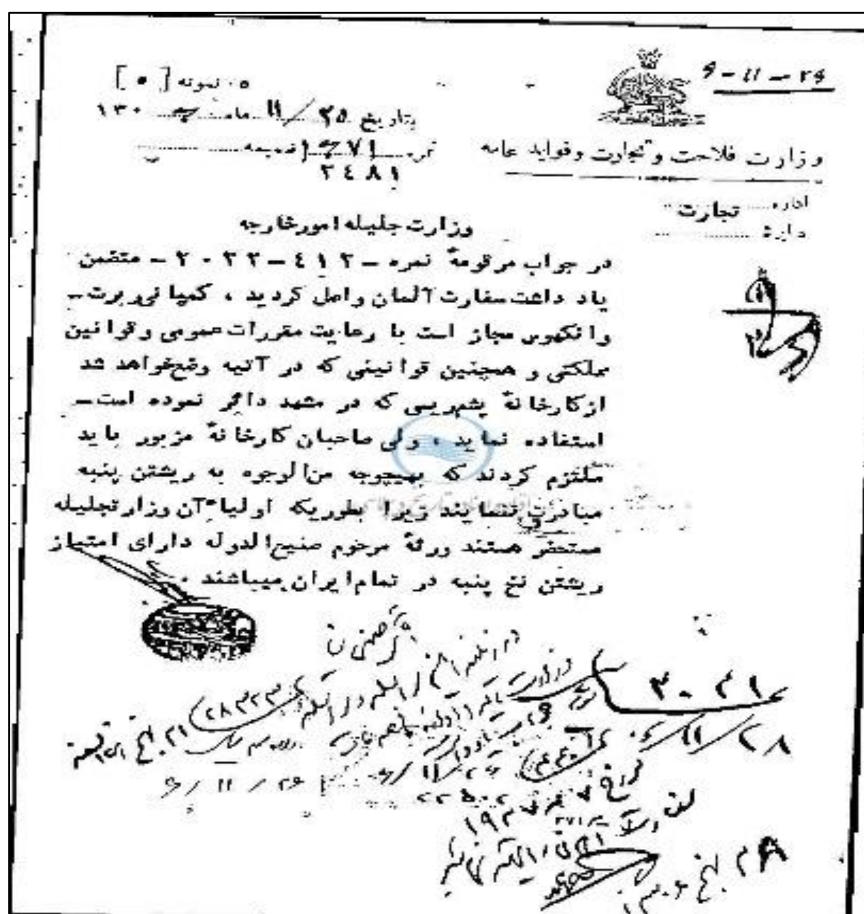
موسسه اونداچ برمن، شرکتی آلمانی بود که فعالیت خود را از سال ۱۳۳۲ق/۱۹۱۳م در تهران آغاز نمود. آلمان‌ها شعبه‌هایی از موسسه مزبور را در مشهد، عشق‌آباد و مرو نیز دایر کردند. هدف از دایر کردن این قبیل مؤسسات و تجارتخانه‌های آلمانی در سال‌های بحرانی جنگ جهانی اول و پس از جنگ، تلاش برای یافتنِ بازارهای تازه بود (پیرا، ۱۳۷۹: ۲۰٦)؛ اما به دلیل کمبود اطلاعات در منابع، آگاهی‌های موجود، مشخص نمی‌کند تجارت‌خانه‌های ازاین‌دست در چه حوزه‌های فعال بودند و تا چه سال‌هایی در مشهد فعالیت داشته‌اند.

تجارت‌خانه وانگهوس[4]

تجارت‌خانه روبرت وانگهوس در سال ۱۳۲۲ق/۱۹۰٤م در هامبورگ تأسیس شد (لنچافسکی، ۱۳۵۱: ۱۸۰). این تجارت‌خانه آلمانی در اغلب ولایات ایران در دوره قاجار شعبه تجارتی داشت. مسیو آدولف فرانک[5] نماینده تجارت‌خانه وانگهوس برای تأسیس شعبه تجارتی در سال‌های پایانی دوره قاجار عازم مشهد شد (استادوخ: ٤۲-۱۲-۳۵-۱۳۰۰ش). برای این منظور سفارت آلمان یادداشتی در ۱۱ اسد ۱۳۰۱/ اوت ۱۹۲۲ به وزارت خارجه ایران نوشت که دارالتجاره آلمانی روبرت وانگهوس به ریاست مسیو آدلف فرانک در مشهد به‌تازگی افتتاح شده است (استادوخ: ۳۵-۱۲-۳۵-

1. A.G.Petag.
2. E.G. Farben
3. Undutsch Bremen.
4. Robert Wanokhous
5. Adolf Franke

۱۳۰۰ش). آدلف فرانک از طریق روسیه به خراسان وارد شد. کارگزاری مشهد به وزارت خارجه اطلاع داد: آدلف فرانک برای تجدید مناسبات تجاری ایران و آلمان از راه روسیه به ایران وارد شده است (استادوخ: ۴۶-۱۲-۳۵-۱۳۰۰ش). آدولف فرانک به کارگزار خراسان نوشت: شعبه اصلی تجارت‌خانه وانگهوس در هامبورگ و برلین مستقر است. وی برای دایر کردن شعبه‌ای در مشهد به خراسان آمده است. این تجارت‌خانه در شهرهای دیگری ازجمله بغداد، بصره، بندرعباس، بوشهر، بندرلنگه و بحرین تجارت‌خانه داشت. اما درنتیجه جنگ اول جهانی شعبات تجارت‌خانه مزبور متوقف شده بود. آدولف فرانک بر این باور بود، پس از پایانِ جنگ، دو کشور ایران و آلمان تلاش خواهند کرد تا مناسبات تجارتی خود را از مسیرِ روسیه احیاء کنند. از این‌رو، شعبات تجارت‌خانه تهران باید از طریق مناسبات محلی در سایر ولایات نیز دایر شود. آدلف فرانک به دنبال آن بود که بداند، چه نوع مال‌التجاره‌ای را از ایران خریداری نموده و خارج نماید (استادوخ: ۳۷-۱۲-۳۵-۱۳۰۰ش). با پیگیری‌های که آلمانی‌ها انجام دادند در ۱۳۰۴ش امتیاز دایر کردن کارخانه برای تجارت‌خانه آلمانی وانگهوس در مشهد صادر شد. تجارت‌خانه وانگهوس یک دستگاه کارخانه ریسمان‌بافی/پشم‌ریسی تأسیس نمود (استادوخ: ۱-۱-۵۹-۱۳۰۶ش). امتیاز کارخانه پشم‌ریسی از طرف ماژور هال[1]، پیشکار مالیه خراسان به کمپانی روبرت وانگهوس واگذار شد (استادوخ: ۷-۱-۵۹-۱۳۰۶ش). وزارت فلاحت و تجارت و فواید عامه در ۲۵ بهمن ۱۳۰۶ به وزارت خارجه نوشت، کمپانی روبرت وانگهوس مجاز است با رعایت مقررات و قوانین ایران از کارخانه پشم‌ریسی که در مشهد دایر نموده است استفاده نماید. اما باید ملتزم باشند به‌هیچ‌وجه به رشتنِ پشم مبادرت ننمایند زیرا امتیاز رشتن نخِ‌پنبه در تمام ایران در اختیار ورثه صنیع‌الدوله است (استادوخ: ۸-۱-۵۹-۱۳۰۶ش).

۲۶-۱۱-۶

وزارت فلاحت و تجارت و فواید عامه

اداره تجارت

دایره

نمونه [۰]

بتاریخ ۲۵/۱۱ ماه ۱۳۰

نمره ۱۴۷۱ ضمیمه

۳۴۸۱

وزارت جلیله امور خارجه

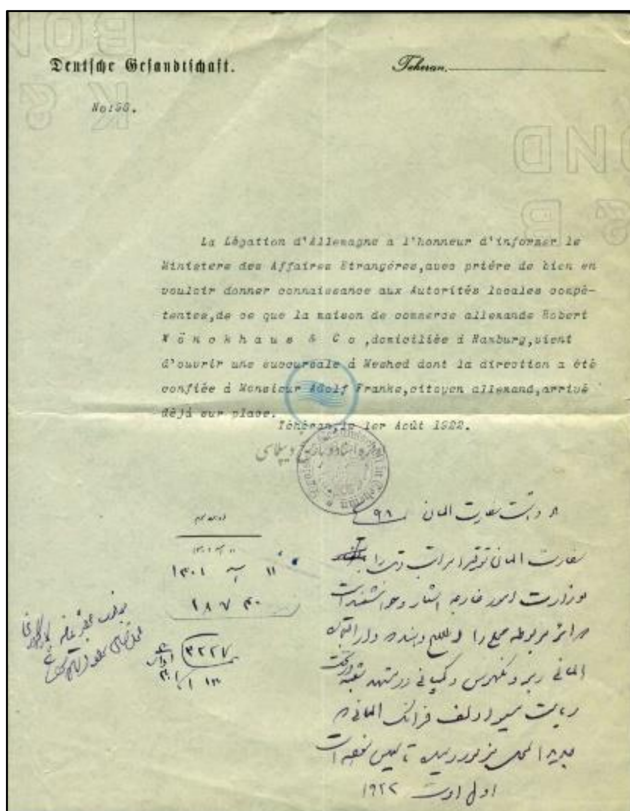
در جواب مرقومهٔ نمره ۲۴۱۲-۲۲۳-۲۰ متضمن یادداشت سفارت آلمان واصل گردید، کمپانی روبرت وانگهوس مجاز است با رعایت مقررات عمومی و قوانین مملکتی و همچنین قوانینی که در آتیه وضع خواهد شد از کارخانهٔ پشم‌ریسی که در مشهد دایر نموده است استفاده نماید، ولی صاحبان کارخانهٔ مزبور باید ملتزم گردند که بهیچوجه من الوجوه به ریشتن پنبه مبادرت ننمایند زیرا بطوریکه اولیاء آن وزارت‌جلیله مستحضر هستند ورثهٔ مرحوم صنیع‌الدوله دارای امتیاز ریشتن نخ پنبه در تمام ایران میباشند.

واگذاری امتیاز کارخانه پشم‌ریسی به تجارت‌خانه وانگهوس در مشهد (استادوخ: ۸-۱-۵۹-۱۳۰۶ش)

1. Major Melvyn Hall

پژوهشنامه خراسان بزرگ
تابستان ۱۳۹۸ شماره ۳۵

در این سال‌ها مسیو زیگموند[1] مستشار تجاری و نمایندهٔ تجارتخانه وانگهوس برای ایجاد کارگاه صباغی به مشهد اعزام شد. تجارت‌خانه وانگهوس مکتوبی در ۲۷ذیعقده ۱۳۴۲ق به کارگزار خراسان ارسال کرد که «مسیو زیگموند برای تعلیم علم صباغی به مشهد آمده است [...] لازم است از حضرات صباغ‌ها دعوت و مقدمات در یک مجلس مذاکره و قرارداد کاری داده شود» (استادوخ: ۱۰-۱-۳۶-۱۳۰۳ش). مسیو زیگموند نماینده تجارت‌خانه وانگهوس که برای تأسیس کارخانه صباغی به مشهد مأمور شده بود، مجلسی مشورتی با حضور صباغان تشکیل داد (استادوخ: ۹-۱-۳۶-۱۳۰۳ش). به دنبال این مسئله، کارگزار کل خراسان و سیستان به تجارت‌خانه وانگهوس پاسخ داد: نمی‌تواند بدون اطلاع اداره فواید عامه راجع به تأسیس کارخانه رنگرزی/صباغی اقدام نمایند (استادوخ: ۵-۱-۳۶-۱۳۰۳ش). سرانجام اداره مالیه خراسان در شهریور ۱۳۰۵ قطعه زمینی جهت احداث انبار به تجارت‌خانه وانگهوس آلمانی به اجاره داد تا کارخانه نخریسی برای قالی‌بافی ایجاد نماید (استادوخ: ۱، ۲-۲۳-٤-۱۳۰۵ش).

Deutsche Gesandtschaft.

Teheran.

La Légation d'Allemagne a l'honneur d'informer le Ministere des Affaires Etrangéres, avec priére de bien en vouloir donner connaissance aux Autorités locales compétentes, de ce que la maison de commerce allemande Robert W ö n k h a u s & C o, domiciliée á Hamburg, vient d'ouvrir une succursale á Meshed dont la direction a été confiée á Monsieur Adolf Franke, citoyen allemand, arrivé déjá sur place.

Téhéran, le 1er Août 1922.

یادداشت سفارت آلمان مبنی بر تأسیس شعبه تخارت‌خانه وانگهوس در مشهد (استادوخ: ۳۵-۱۲-۳۵-۱۳۰۰ش)

تجارتخانه لوی‌زالم[2]

تجارت‌خانه لوی‌زالم، از دیگر تجارت‌خانه‌های آلمانی فعال در مشهد بود. این تجارت‌خانه به تجارت پوست، پشم، پنبه و سایر امتعه در مشهد می‌پرداخت. در جریان اغتشاش مشهد در محرم ۱۳۲۳ق/ ۱۹۰۵م تجارت‌خانه لوی‌زالم دچار آسیب شد. بر اساس اسناد موجود، علت اغتشاش مشهد، رفتن زنی مسلمان به کاروانسرای ارامنه و درگیری مردم مشهد با ارامنه بود. سفارت آلمان از وزارت خارجه ایران درخواست کرد: مال‌التجاره موجود در کمپانی حمل‌ونقل بیرو که از بین رفته بود متعلق به تجارت‌خانه آلمانی لوی‌زالم است. آن‌ها مبلغ سی‌ویک هزار تومان به‌عنوان غرامت مطالبه کردند (استادوخ: ٦٢-۲/۹-۳-۱۳۲۵ق). سفارت روسیه در ۱۱ جمادی‌الاول ۱۳۲٤/ ۲ مارس ۱۹۰٦ به وزارت خارجه ایران نوشت: در اغتشاش مارس ۱۳۲۳ق/۱۹۰۵م در مشهد

1. Sigmund.

2. Louis Zoulm

مال‌التجاره تجارت‌خانه لوی‌زالم مقیم شهر قازان (کازان)[1] روسیه مشتمل بر پوست گوسفند، پشم و اجناس دیگر در مشهد به سرقت رفته و خسارتی به این تجارت‌خانه رسیده است. بر اساس جلسه برگزار شده در کارگزاری مشهد مبلغ خسارت ۵۱/۶۱۳ مناط روسی معادل ۳۰/۹۶۷ تومان معین شده بود (استادوخ: ۶۹-۹/۲-۳-۱۳۲۵ق).

دولت ایران در پاسخ به این ادعا گفته بود خسارت را پرداخت نخواهد کرد، مگر آنکه ابتدا دولت روسیه خسارت وارده به اتباع ایرانی را در اغتشاش روسیه، به آن‌ها پرداخت کند. این پاسخ در مقابل تجارت‌خانه‌های روسیه منطقی بود، اما نمی‌توان آن را به تجارت‌خانه آلمانیِ لوی‌زالم تسرّی داد. چون صاحبان تجارت خانهٔ مزبور تبعه آلمان بودند. بر این اساس، دولت ایران باید مطابق توافقات، معادل آن خسارت را که کارگزاری مشهد قبول کرده است، بپردازد. این توافق در مورد اتباع ایرانی ساکن آلمان هم صدق می‌کرد که اگر به اتباع ایرانی در آلمان در حین یک اغتشاش، خسارت وارد می‌شد، دولت آلمان خسارت وارده به اتباع ایرانی را پرداخت می‌کرد (استادوخ: ۶۹-۹/۲-۳-۱۳۲۵ق). وزیرمختار روس مدعی بود: چون تجارت‌خانه لوی‌زالم در شهر قازان روسیه مستقر است و دولت روسیه تجارت‌خانه مزبور را تحت حمایت خود دارد، دولت ایران باید این خسارت را بەواسطه دولت روسیه پرداخت کند. روس‌ها باوجود این‌که تجارتخانه لوی‌زالم در اصل یک تجارت خانهٔ آلمانی بود و صاحبان آن دو برادر به نام‌های فردیناند زالم مقیم شهر بُن[2] در آلمان و لوی زالم مقیم شهر قازان در روسیه و هر دو نفر بدون شک تبعه آلمانی بودند که اموال آن‌ها در مشهد به تاراج رفته بود، از دولت ایران خواستند قبول پرداخت این خسارات را کتباً به آن‌ها اعلام کند (استادوخ: ۷۱-۹/۲-۳-۱۳۲۵ق). مشیرالدوله، وزیر خارجه ایران برای پی گیری این مسئله به منتخب‌الملک، کارگزار خراسان در ۹رجب ۱۳۲٤ نوشت: در اغتشاش ۱۳۲۳ق مال‌التجاره تجارت‌خانه لوی‌زالم مقیمِ شهر قازان روسیه سرقت شده است. بررسی کنید، تجارت‌خانه مزبور و صاحبان آن روسی هستند یا آلمانی؟ (استادوخ: ۷۰-۹/۲-۳-۱۳۲۵ق). طبق تحقیقات وزارت خارجه ایران در ۲۷ربیع‌الاول ۱۳۲۵ تجارت‌خانه لوی‌زالم به اسم تجارت‌خانه روسی شناخته می‌شد. در این صورت چنانچه مالی از آن تجارت‌خانه برده باشند، از تجارت‌خانه روس بوده و مذاکرات باید توسط سفارت روس انجام شود (استادوخ: ۷٦-۹/۲-۳-۱۳۲۵ق). علاوه بر این، چون مسببِ آتش‌سوزی، طلبه بادکوبه‌ای تبعهٔ روس یعنی شیخ احمد بود، این مسئله توسط دولت‌های روس و ایران حل‌وفصل می‌شد (استادوخ: ٦٤-۹/۲-۳-۱۳۲۵ق). درصورتی‌که تجارت‌خانه لوی‌زالم آلمانی باشد، لازم است، سفارت آلمان در این خصوص با سفارت روس مذاکره و موافقت نموده و وزارت خارجه ایران، تجارت‌خانه مزبور را تجارت‌خانه آلمانی بشناسد (استادوخ: ۷۹-۹/۲-۳-۱۳۲۵ق).

سفارت آلمان در ۱۱رجب ۱۳۲٦/ ۱۹۰۸م از وزارت خارجه ایران پرداخت غرامت تجارت‌خانه لوی‌زالم را درخواست کرد. در بخشی از درخواست سفارت آلمان اشاره شده است؛ در اغتشاش ۱۳۲۳ق/ ۱۹۰۵م در مشهد مقداری مال‌التجاره تجارت‌خانه آلمانی لوی‌زالم مشتمل بر پوست گوسفند- پشم و غیره به غارت رفته است. اولیای دولت ایران خسارت وارده بر تجارت‌خانه لوی‌زالم را به این عنوان رد کرده بود که تجارت‌خانه مزبور تاکنون به تجارت‌خانه روسی معرفی می‌شد. درصورتی‌که دولت آلمان تجارت‌خانه لوی‌زالم را یک تجارت‌خانه آلمانی می‌دانست و این‌گونه استدلال می‌کرد که درست است که مقرِ اصلی تجارت‌خانه لوی‌زالم، شهر قازانِ روسیه است اما صاحبان تجارت‌خانه دو برادر و تبعه آلمان هستند. حتی طبق اسناد رسمی دفتر سفارت روسیه این تجارت‌خانه آلمانی قید شده است. چون دولت آلمان در مشهد، کنسولگری نداشت، لوی‌زالم خسارت‌های مادی را توسط کنسولگری روسیه دنبال کرده است؛ بنابراین، لوی‌زالم تبعه روس محسوب نمی‌شود. ازآنجاکه به تجارت‌خانه لوی‌زالم در موقع اغتشاش مشهد ضرر کلی وارد شده است، اکنون رسماً درخواست رسیدگی و اعاده خسارت تجارت‌خانه لوی‌زالم می‌شود (استادوخ: ۲-۳۲-٤-۱۳۲٦ق). در پاسخِ علاء‌السلطنه، وزیر خارجه ایران آمده است؛ با توجه به این‌که سفارت و کنسولگری روسیه اقدام به اعاده خسارت

1. Kazan.

2.Bonn

تجارت‌خانه لوی‌زالم کرده بود و در وزارت خارجه ایران هم تجارت‌خانه لوی‌زالم به تجارت‌خانه روسی معرفی شده بود تاکنون به سفارت آلمان پاسخی جهت رفع این مسئله اعاده نشده است. اکنون‌که مشخص شد تجارت‌خانه لوی‌زالم متعلق به اتباع آلمان است، مسئله خسارت تجارت‌خانه لوی‌زالم رفع و حل خواهد شد (استادوخ: ۱-۳۲-۴-۱۳۲۶ق).

Kaiserlich
Deutsche Gesandtschaft
für Persien.

KAISERLICH DEUTSCHE GESANDTSCHAFT IN PERSIEN

نامه سفارت آلمان به وزارت خارجه ایران درباره پرداخت خسارت به تجارت‌خانه لوی‌زالم (استادوخ: ۶۲-۲-۹/۳-۱۳۲۵ق)

تجارت‌خانه هوفمان

برخی از تجارت‌خانه‌های آلمانی فقط وارد کننده فراورده‌های اروپایی به مشهد بودند و منابع درباره صادرات این قبیل تجارت‌خانه‌ها هیچ‌گونه آگاهی به دست نمی‌دهند. به دلیل نوع فعالیت این شرکت‌ها، لزومی نداشت در ایران مبالغ زیادی سرمایه‌گذاری کنند، چون یک دفتر کوچک و یا مغازه برای داد و ستدهای تجاری کافی بود. مغازه انیورسالِ کارل هوفمان نمونه‌ای از شرکت‌های آلمانی بود که در عشق‌آباد با واردات کالاهای اروپایی سر و کار داشت و شعبه‌های از آن در مشهد، قوچان و مرو فعال بود (لتین، ۱۳۶۷: ۱۵۹-۱۵۸). کارل‌هوفمان، تاجر آلمانی مغازه خود را در کوچه ارگ مشهد (تازه‌بهار، ۱۷صفر۱۳۳۹: س۱، ش۵۳: ۳) برای افتتاح تجارت‌خانه از حاج غلامعلی اسکویی (استادوخ: ۱۸-۶-۶۶-۱۳۳۸ق) اجاره کرده بود. افتتاح مغازه توسط اتباع خارجی در مشهد، متضمن اجازه کارگزاری بود. کارل‌هوفمان در زمان میرزا محمدخان، کفیل کارگزاری مشهد، تجارتخانه خود را افتتاح نمود (استادوخ: ۱۳-۴۴-۴۱-۱۳۳۷ق). تجارت‌خانه هوفمان در واردات کالا به مشهد تنوع کالا را در نظر می‌گرفت. این تجارت‌خانه صفحه گرامافون، تار، سیم تار، ساز، تار کوچک، کاغذ نوت ساز، ساز دستی، زیر ویالون، روغن ویالون؛ قوری، نعلبکی، استکان، قندان، گلاب‌پاش، شیرینی‌خوری، چای‌دان، جا تخم‌مرغی، چرخ‌خیاطی، سیم، قرقره سیم، شیشه، روغن‌دان، سبد دستی، شمعدان، جای سفیداب، بادبزن، صندلی، دفتر، دفتر بچه‌گانه، چسب، جای چسب، خط‌کش، مداد، مدادپاک‌کن، کاغذ، کاغذ عکس، کاغذ پاره‌کن، دستهٔ قلم، قلمدان چوبی، میخ

کاغذ، مرکب، مرکب کوپیه، کارت‌پستال، شیشه عینک، توتون، جعبه توتون، قوطی سیگار، جاسیگاری، زیر سیگار، آیینه، بادبزن، سنجاق، کیف، جای پول، صندلی، طوق دوچرخه، زنگ دوچرخه، لاستیک دوچرخه، زین دوچرخه، توپِ بازی، سوت، بنزین، روغن چراغ، متر فلزی، تراز، فشنگ خالی، باروت، ساچمه و انواع البسه به مشهد وارد می‌کرد (استادوخ: ۱/۲۹، ۲۹-۶-۶۶-۱۳۳۸ق).

کارل فردیناند هوفمان، تاجر آلمانی به‌وسیله سالدات‌های روسیه در مشهد در ٦ ذیحجه ۱۳۳۲ق/۱۹۱۴م به قتل رسید. این مسئله نمونه بارزی از دخالت نیروی نظامی روسیه در امور داخلی ایران بود که تعقیب و کشتار غیرنظامیان آلمانی را به دنبال داشت. معززالدوله، کارگزار مشهد، شرح واقعه قتل تاجر آلمانی توسط سالدات‌های روسیه را به وزارت خارجه ارسال کرد که سه نفر سالدات روس به تجارت‌خانه هوفمان تبعه آلمان وارد شده و با وارد کردنِ چند زخم با قداره به سر و پشت او موجب قتلِ تاجرِ آلمانی شده‌اند (کتاب‌سبز، ۱۳۶۳: ۳۳، ۱۲). علاءالسلطنه، وزیر خارجه ایران، در ۸ ذیحجه ۱۳۳۲ در اعتراض به حرکات خلاف قانون و اقدامات بی‌رویه نظامیان روسیه در مشهد به سفارت روسیه تأکید کرد؛ برای جلوگیری از این قبیل اتفاقات، دستور دهید، نظامیان روس، اتباع خارجی مقیم ایران را محترم بدارند و نسبت به آن‌ها حرکت سوء ننمایند، چون تکرار این حرکات، سببِ نفرت عمومی خواهد شد (همان: ١٤-١٣). کشته شدنِ تاجر آلمانی در مشهد به دست قوای روس یکی از موارد بی‌شمارِ تخطی روسیه از بی‌طرفی ایران در جنگ اول جهانی بود (نیدرمایر، ۱۳۶۳: ٥١؛ نجف‌زاده، ١٣٩٤: ٦٧٨).

برخی از مطبوعات ایران، قتل تاجر آلمانی توسط نظامیان روسیه را به «واقعه ناگوار در مشهد» تعبیر کردند (عصرجدید، ۱۱ذیحجه۱۳۳۲: ش٥: ۲) و دلایل متفاوتی از قتل تاجر آلمانی در گزارش‌های خود ارائه دادند. روزنامه رعد در مورد قتل هوفمان نوشته است: «طبق مکتوب رسیده از مشهد، کودک روزنامه‌فروشی در میدان ارگ در هنگام غروب اخباری در مورد فتح و پیروزی آلمان با صدای بلند اعلام می‌نموده است که مورد حمله قزاق‌های روسی قرار می‌گیرد. تاجر آلمانی پس از مشاهده این واقعه برای طرفداری و محافظت کودک آمده که مورد حمله قزاق‌ها قرار می‌گیرد» (رعد، ١٦محرم۱۳۳۳، س٦، ش۲۳: ۲). روزنامه بامداد روشن شرحی دیگر از ماجرای قتل تاجر آلمانی آورده است: «این‌طور که معلوم شده، هوفمان به قزاقِ روسیِ قاتل گفته بود، به‌زودی تزار باید کفش‌های قیصر را پاک نماید» (ارباب،۱۳۸۳: ۱۰۱؛ نجف‌زاده، ١٣٩٤: ٦٧٨). باوجود آگاهی‌های داده‌شده، علت واقعی قتل تاجر آلمانی، به‌طور دقیق مشخص نیست.

سفارت آلمان در ۱۰ ذیحجه ۱۳۳۲ در اعتراض به قتل هوفمان در مشهد به وزارت خارجه ایران نوشت: «ناگوارترین بی‌رحمی نسبت به یکی از تجار آلمانی ساکن مشهد به‌عمل‌آمده است، از ایالت خراسان بخواهید تدابیر بهتری در حفظ تبعه آلمان ساکن خراسان معمول دارند» (سپهر، ۱۳٦۲: ۹۴). به دنبال این موضوع، علاءالسلطنه، وزیر خارجه در ۱۰ ذیحجه ۱۳۳۲ق. به کارگزاری مشهد دستور داد: «در محافظت اموال و متروکات مسیو هوفمان در مشهد مواظبت نموده و لازم است که اموال و دارائی هوفمان بااطلاع رئیس تلگراف‌خانه، حکومت و کارگزاری، مهر و محفوظ بماند» (کتاب‌سبز، ۱۳٦۳: ١٦). در ۱۳ ذیحجه ۱۳۳۲ علاءالسلطنه، وزیر خارجه ایران، درباره قتل هوفمان در مشهد به سفارت آلمان نوشت: اولیاء دولت ایران از حفاظت و حراست اتباع دولت آلمان خودداری نکرده‌اند و حتی‌المقدور رعایت حقوق آن‌ها را منظور می‌دارند. بر اساس گزارش‌های جدید؛ مرتکبین روس دستگیر و برای تنبیه و مجازات در محکمه نظامی توسط دولت روس، به تاشکند فرستاده شده‌اند. اموال و متروکات مسیو هوفمان نیز در قوچان و سبزوار تحت نظارت و حفاظت کارگزاری، حکومت و رئیس تلگراف‌خانه آن مراکز قرار داده شده است (همان: ۲۴-۲۳). در مشهد نیز، محقق‌الدوله، کارگزار بعدی خراسان، امور تجارتی و اشیاء تجارت‌خانه هوفمان را تحت نظر گرفت (استادوخ: ۳۲-٦-٦٦-۱۳۳۸ق).

بعد از قتل هوفمان، برادرش مسیو فیدر هوفمان[1] که در مشهد حضور داشت، درب تجارت‌خانه را در حضور مأمورین

1. Feeder Hoffman

کارگزاری، ایالت و نظمیه باز می‌کرد و برخی اشیاء فاسدشدنی را به فروش می‌رساند (استادوخ: ٦٣- ٦- ٦٦-١٣٣٨ق). پس از مدتی، والنتین هوفمان[1]، پسر کارل فردیناند هوفمان عازم مشهد شد. در این ایام تجارت‌خانه هوفمان در مشهد به مرکزی برای تجمع طرفداران آلمان تبدیل شده بود. والنتین هوفمان، اخبار تلگرافی سفارت آلمان را در مشهد منتشر می‌کرد. بدین سبب سالدات‌های روسی او را به اتهام جاسوسی دستگیر و به روسیه تبعید کردند (ارباب، ١٣٨٣: ١٠١؛ نجف‌زاده، ١٣٩٤: ٦٧٨). مدیریت تجارت‌خانه مزبور در مدت چهار سالی که والنتین هوفمان در روسیه اسیر بود بر عهدهٔ مهدی‌خان گماشتهٔ کارگزاری بود. وی بدون آن‌که صورتِ حسابی داشته باشد، مقداری از مال‌التجاره موجود را به فروش رسانده بود (استادوخ: ٤٢-٦-٦٦-١٣٣٨ق). دستگیری والنتین هوفمان در مشهد اعتراض سفارت آلمان را در ١٥ ژوئیه ١٩١٥م. در پی داشت (گزیده اسناد روابط ایران و آلمان، ١٣٦٠: ٢٥٦/١) و این سفارت در یادداشتی کلیه خسارات وارده بر تجارت‌خانه هوفمان را از دولت ایران مطالبه نمود. چند سال بعد یعنی در ١٠ مه ١٩٢٠ والانتین هوفمان به مشهد مراجعت کرد. کارگزار مشهد از باز کردن دربِ تجارت‌خانه بدون حکمِ سفارت آلمان امتناع نمود (استادوخ: ٤٢-٦-٦٦-١٣٣٨ق).

بر این اساس، سفارت آلمان در ٧ شوال ١٣٣٨ق. در نامه‌ای از وزارت خارجه ایران خواست تجارت‌خانه کارل فردیناند هوفمان به پسرش والانتین هوفمان واگذار شود. بااینکه والانتین هوفمان و سفارت آلمان ایراداتی به وضعیت رقت‌انگیز نگهداری تجارت‌خانه داشتند در اول رمضان ١٣٣٨ق. تجارت‌خانه هوفمان به پسرش تحویل داده شد (استادوخ: ٥٨-٦-٦٦-١٣٣٨ق). بااین‌حال، تجارت‌خانه هوفمان در مشهد برای چندین سال به مسئله‌ای دیپلماتیک برای گفتگوهای میان وزارت خارجه ایران و سفارت آلمان تبدیل شده بود که در این پژوهش مجالِ بررسی این مسئله نیست.

نتیجه‌گیری

در دورهٔ قاجار به علت پیامدهای حاصل از انقلاب صنعتی، گسترش نظام سرمایه‌داری و نیز در اولویت قرار گرفتنِ تجارت جهانی، رقابتی چشمگیر در میان کشورهای استعماری برای سلطه اقتصادی بر کشورهای آسیایی و از آن میان ایران شکل گرفت. برخی از اتباعِ دولت آلمان به‌عنوان قدرت اقتصادی نوظهور در سدهٔ ١٩میلادی با تأسیس تجارت‌خانه‌هایی همچون؛ تجارتخانه لوی زالم، تجارتخانه وانگهوس، تجارتخانه کارل هوفمان، شرکت پتاگ، موسسه اونداچ برمن، شرکت ای.گ.فاربن در سیاست و اقتصاد ایران رخنه کرده بودند. دولت آلمان از تأسیس تجارت‌خانه‌های مزبور برای حضور گسترده اقتصادی در شهرهای مختلف ایران ازجمله مشهد حمایت مالی می‌کرد. اهمیت تجاری مشهد به‌عنوان مرکز ایالت خراسان در شرق ایران، آمد و شد مستشاران تجاری و بازرگانان و جهانگردان آلمانی را به دنبال داشت. از این رهگذر و با توجه به گزارش‌های مستشاران و جهانگردان آلمانی از شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی حاکم بر ایران بویژه مشهد، تجار و شرکت‌های آلمانی بر اساس آگاهی‌های لازم اقدام به بازگشایی تجارتخانه در مشهد نمودند. برخی تجارت‌خانه‌ها مانند تجارت‌خانه هوفمان با آگاهی از علاقه و خواست مردم، کالاهای مصرفی تزئینی و سایر منسوجات ساخت آلمان را برای فروش در مشهد به ایران وارد می‌کرد و برخی دیگر مانند شرکت فرش پتاگ و شرکت ای.گ. فاربن در صنایع قالی‌بافی مشهد یکی از مهم‌ترین صنایع تولیدی در ایران و مشهد از تولید قالی تا رنگرزی و صادرات آن وارد عرصه تولید شده بودند. باوجود اینکه فعالیت تجارت‌خانه‌های آلمانی در مشهد متأثر از جنگ اول جهانی و مسائل داخلی ازجمله ناامنی اجتماعی و سرقت از اتباع خارجی بود، اما حکومت ایران با ایجاد فضای مناسب برای تجار اتباع خارجه توانست در بیشتر ولایت‌های ایران ازجمله در مشهد در بازه زمانی ١٣٢٢ق تا ١٣٤٥ق زیرساخت‌های توسعه تجاری، فنی و صنعتی را پایه‌ریزی کند. اگرچه بروز جنگ اول جهانی و نتایج آن تا اندازه‌ای نفوذ اقتصادی آلمان و به‌تبع آن فعالیت بازرگانان و تجارتخانه‌های آلمانی را در شهر

1. Valentin Hoffman

مشهد کاهش داد، اما با قدرت‌یابی رضاخان و سپس با به پادشاهی رسیدن او، دوره‌ای دیگر از نفوذ اقتصادی و بازرگانی آلمانی‌ها در مشهد آغاز شد.

فهرست‌منابع

۱. آدمیت، فریدون. (۱۳۷۸). ***ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران-مجلس‌اول و بحران آزادی***. ج۲. تهران: روشنگران.

۲. ارباب، معصومه. (۱۳۸۳). ***روابط ایران و آلمان در جنگ جهانی اول (۱۹۱۸-۱۹۱۴م/۱۳۳۶-۱۳۳۲ق)***. تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

۳. اسپرینگ‌رایس، سسیل‌آرتور. (۱۳۷۵). ***نامه‌های خصوصی سرسسیل اسپرینگ رایس وزیرمختار انگلیس در دربار ایران عهد سلطنت مظفرالدین شاه و محمدعلی شاه***. ترجمه جواد شیخ‌الاسلامی. تهران: اطلاعات.

٤. انتنر، مروین. ل. (۱۳۶۹). ***روابط بازرگانی روس و ایران***. ترجمه احمد توکلی. تهران: بنیاد موقوفات افشار.

٥. باست، الیور. (۱۳۷۷). ***آلمانی‌ها در ایران- نگاهی به تحولات ایران در جنگ جهانی اول بر اساس منابع دیپلماتیک فرانسه***. ترجمه حسین بنی‌احمد. تهران: شیرازه.

٦. پیرا، فاطمه. (۱۳۷۹). ***روابط سیاسی-اقتصادی ایران و آلمان (بین دو جنگ جهانی)***. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

۷. دستره، آنت. (۱۳۶۳). ***مستخدمین بلژیکی در خدمت دولت ایران***. ترجمه منصوره اتحادیه. تهران: نشر تاریخ ایران.

۸. سپهر، احمدعلی (مورخ‌الدوله). (۱۳٦۲). ***ایران در جنگ بزرگ ۱۹۱۸-۱۹۱۴م***. تهران: ادیب.

۹. فشاهی، محمدرضا. (۱۳٦۰). ***تکوین سرمایه‌داری در ایران (۱۹۰۵-۱۷۹٦م)***. تهران: گوتنبرگ.

۱۰. ***کتاب سبز، بی‌طرفی ایران***. (۱۳٦۳). با مقدمه رضا نظام‌مافی. تهران: تاریخ ایران.

۱۱. ***کُرّاسة المعی***. (۱۳۱۲ق). ج۳. نسخه موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره ثبت ۱۸۲۲۱.

۱۲. کرزن، جورج ناتانیل. (۱۳٦۲). ***ایران و قضیه ایران***. ج ۱،۲. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. تهران: علمی فرهنگی.

۱۳. گروته، هوگو. (۱۳٦۹). ***سفرنامه گروته***. ترجمه مجید جلیلوند. تهران: مرکز.

۱٤. ***گزیده اسناد روابط ایران و آلمان***. (۱۳۷٦). ج۱. به‌کوشش مینا ظهیرنژاد ارشادی. تهران: وزارت امور خارجه.

۱۵. لنچافسکی، ژرژ. (۱۳۵۱). ***غرب و شوروی در ایران-سی سال رقابت***. ترجمه حوریه عباسی. تهران: ابن‌سینا.

۱٦. لنزوسکی، جورج. (۱۳۵٦). ***رقابت روسیه و غرب در ایران***. ترجمه اسماعیل رائین. تهران: جاویدان.

۱۷. لیتن، ویلهم. (۱۳٦۷). ***ایران از نفوذ مسالمت‌آمیز تا تحت‌الحمایگی***. ترجمه مریم میرحیدری. تهران: معین.

۱۸. لندور، آرنولد هنری سویچ. (۱۳۸۸). ***اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و بازرگانی ایران در آستانه مشروطیت***. ترجمه علی‌اکبر عبدالرشیدی. تهران: امیرکبیر.

۱۹. مارتین، برافورد جی. (۱۳٦۸). ***تاریخ روابط ایران و آلمان***. ترجمه پیمان آزاد و علی امید. تهران: موسسه پیک ترجمه و نشر.

۲۰. محمود، محمود. (۱۳٦۱). ***تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی***. ج٦. تهران: اقبال.

۲۱. ***معاهدات و قراردادهای تاریخی در دوره قاجار***. (۱۳۷۳). به‌کوشش غلامرضا طباطبائی مجد. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

۲۲. ملائی، مصطفی، و منصوره اتحادیه. (۱۳۹۷) «سرمایه‌گذاری شرکت‌های غربی در صنعت فرش ایران در عصر قاجار». ***فصلنامه گنجینه اسناد***. (شماره ۱۱۱)، ۹۳-٦٤.

۲۳. میراحمدی، مریم. (۱۳٦٦). ***پژوهشی در تاریخ معاصر ایران-برخورد شرق و غرب در ایران ۱۹۰۵-۱۹۰۰***. مشهد: آستان‌قدس رضوی.

۲۴. نجف‌زاده، علی. (۱۳۹۴). ***کنسولگری‌ها، مستخدمان و مستشاران خارجی در مشهد***. مشهد: انصار.

۲۵. وین، آنتونی. (۱۳۸۳). ***ایران در بازی بزرگ***، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی. تهران: پیکان.

۲٦. وین، آنتونی. (۱۳۹۷). ***سه شترانِ روانه به اسمیرنا (تاریخچه کمپانی قالی شرق)***. ترجمه یدالله آقاعباسی و زهرا آقاعباسی. تهران: موسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری.

اسناد

۲۷. (۱۳۲۵ق). کارتن ۳. پرونده ۹/۲: ۵۰ . ۶۲. ٦۳. ٦٤. ۷۰. ۷۱. ۷۶. ۷۹.

۲۸. (۱۳۲۵ق). کارتن ۳. پرونده ۹/۳: ۱۱۷. ۱۱۸. ۱۱۹.

۲۹. اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه. (۱۳۲٦ق). کارتن ٤. پرونده ۳۲: ۱. ۲. ۲۷.

۳۰. (۱۳۳۳ق). کارتن ٦٦. پرونده ۷۳: ٤. ۸. ۱۳. ۲۰.

۳۱. (۱۳۳۸ق). کارتن ٦٦. پرونده ٦: ۱۸. ۱۹. ۲۰. ۲۱. ۲۲. ۲۹. ۲۹/۱. ۳۳. ۳٦. ٤۲. ۵۸. ٦۳. ٦۳/۱.

۳۲. (۱۳۳۹ق). کارتن ٦٦. پرونده ۲: ۱۱. ۱۲. ۲۹. ۳٤. ٤۲. ٤۷. ٦۱. ٦۱/۱. ٦٤.

۳۳. (۱۳۰۰ش). کارتن ٤. پرونده ۲: ٤. ۱۱. ۱۳. ۱٤. ۱٦. ۲۰. ۲۲.

۳٤. (۱۳۰۰ش). کارتن ٤. پرونده ۲۰: ۱/۱. ٦. ۱۹. ۱۹/۱.

۳۵. (۱۳۰۰ش). کارتن ۳۵. پرونده ۱۲: ۳۵. ۳۷. ٤۲. ٤٦.

۳٦. (۱۳۰۲ش). کارتن ۳٦. پرونده ۲۲: ۹. ۲۱.

۳۷. (۱۳۰۳ش). کارتن ٤. پرونده ۱۳: ۲.

۳۸. (۱۳۰۳ش). کارتن ۳٦. پرونده ۱: ۵. ۹. ۱۰.

۳۹. (۱۳۰۵ش). کارتن ٤. پرونده ۲۳: ۱. ۲.

۴۰. (۱۳۰٦ش). کارتن ۵۹. پرونده ۱: ۱. ۷. ۸.

نشریات

٤۱. ***تازه‌بهار***. (۱۳۳۹ق). شماره ۵۳.

٤۲. ***رعد***. (۱۳۳۳ق). شماره ۱٦۷.

٤۳. ***شرق ایران***. (۱۳۳۵ق). شماره ۷.

٤٤. ***فکر آزاد***. (۱۳٤۰ق). شماره ۱۳

۴۵. ***عصر جدید***. (۱۳۳۲ق). شماره ۵.

٤٦. ***نوبهار***. (۱۳۳۲ق). شماره ٦.